

BOGUSŁAW POLAK¹

Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

Nr orcid: 0000-0002-4873-3460

MICHAŁ POLAK²

Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej

Nr orcid: 0000-0003-2213-3982

W CIENIU WIELKIEJ POLITYKI. LONDYŃSKIE DZIEJE POMNIKA KATYŃSKIEGO 1971-1979

**In the shadow of great politics. The London history
of the Katyn memorial 1971-1976**

Abstract

The complicated history of the construction and unveiling of the Katyn 1940 memorial in Gunnersbury Cemetery is still thought-provoking on the policy paradigms of the superpowers on both sides of the then Iron Curtain. The main aim of this article is to analyse - on the basis of the obtained sources and studies - the fate of this monument, reflecting in a historical mirror one of the paramount Soviet lies of the 20th century and at the same time showing the difficult conditions for the functioning of Polish political emigration in Great Britain in the second half of the 20th century. At all costs British politicians tried to prevent the conflict with the Soviet Union from escalating. Activities of Poles in Great Britain that aimed at commemorating the Katyn massacre were not to the liking of the British government. The final success of this initiative should be credited to the determination of Polish refugees.

Keywords: Great Britain, political exile, Katyn memorial, Katyn massacre, cemetery

Abstrakt

Skomplikowane losy budowy i odsłonięcia pomnika Katyń 1940 na cmentarzu Gunnersbury do dziś budzą refleksję nad paradygmatami polityki mocarstw po obu stronach ówczesnej żelaznej kurtyny. Celem głównym artykułu jest przeanalizowanie – w oparciu

¹ Bogusław Polak – prof. zw. dr hab., historyk, archiwista, politolog. Autor lub współautor ponad 500 publikacji naukowych. Zajmuje się m.in. dziejami polityczno-wojskowymi Polski XIX i XX w., ze szczególnym uwzględnieniem problematyki powstania wielkopolskiego, PSZ na Zachodzie oraz uchodźstwa polskiego w Wielkiej Brytanii 1940-1990. E-mail: boguslaw.polak@tu.koszalin.pl.

² Michał Polak – dr hab. ekonomista, historyk. Autor lub współautor ponad 140 publikacji naukowych. Jego badania koncentrują się na historii najnowszej Polski, w szczególności na dziejach PSZ na Zachodzie oraz myśli politycznej i ekonomicznej uchodźstwa polskiego 1940-1990. E-mail: michal.polak@tu.koszalin.pl.

o pozyskane źródła i opracowania – losów tego monumentu, odbijających w historycznym zwierciadle jedno z największych kłamstw sowieckich XX w., a zarazem ukazujących trudne warunki funkcjonowania polskiego uchodźstwa politycznego w Wielkiej Brytanii w drugiej połowie XX wieku. Politycy brytyjscy za wszelką cenę próbowali nie dopuścić do zaognienia konfliktu ze Związkiem Sowieckim. Działania Polaków w Wielkiej Brytanii zmierzające do upamiętnienia zbrodni katyńskiej nie były na rękę rządowi brytyjskiemu. Jedynie determinacji polskiego uchodźstwa należy zawdzięczać ostateczny sukces tej inicjatywy.

Słowa kluczowe: Wielka Brytania, uchodźstwo polityczne, pomnik katyński, zbrodnia katyńska, cmentarz

Skomplikowane losy budowy i odsłonięcia pomnika Katyń 1940 na cmentarzu Gunnersbury do dziś budzą refleksję nad paradigmatami polityki mocarstw po obu stronach ówczesnej żelaznej kurtyny. Właśnie analiza genezy, okoliczności odsłonięcia i losów tego monumentu jest celem głównym niniejszego artykułu, stanowiącego kontynuację i rozwinięcie badań prezentowanych wcześniej³. Podstawę źródłową tej analizy stanowią źródła i opracowania zebrane podczas szeregu kwerend prowadzonych przez autorów. Warto odpowiedzieć na pytanie o postawę polityków brytyjskich wobec oczekiwań z jednej strony uchodźstwa polskiego, a z drugiej rządu sowieckiego i warszawskiego. Interesujące są nie tylko poszczególne etapy starań o postawienie monumentu i przebieg uroczystości na cmentarzu Gunnersbury, ale także reakcje społeczeństwa brytyjskiego i prasy brytyjskiej. Uważamy, że warto ciągle przypominać losy tego monumentu, odbijające w historycznym zwierciadle jedno z największych kłamstw sowieckich XX w.

Odkrycie przez Niemców w kwietniu 1943 r. masowych grobów oficerów polskich zamordowanych wiosną 1940 r. w Katyniu dla zachodnich aliantów stanowiło bardzo niewygodny, wręcz niepożądany element w stosunkach brytyjsko-sowieckich. Politycy brytyjscy starali się nie dopuścić do zbyt ostrej krytyki wschodniego sprzymierzeńca nie tylko w wypowiedziach polityków i wojskowych, ale także polskich publicystów, w polskich programach BBC, w audycjach rządowego Polskiego Radia i w prasie polskiej⁴. Po zakończeniu działań wojennych w 1945 r. sprawa Katynia w opinii światowej schodziła na plan dalszy. Propagandziści stalinowscy wraz z komunistami polskimi usilnie podtrzymywali wersję, że zbrodni dokonali Niemcy⁵. Swego rodzaju wyjątkiem stało się na początku lat

³ B. Polak, M. Polak, *Londyńskie losy pomnika katyńskiego 1971-1976*, w: *Spółczesność – wojsko – polityka. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Adamowi Czesławowi Dobrońskiemu z okazji 70 urodzin*, red. naukowa M. Dajnowicz, A. Miodowski, T. Wesołowski, Białystok 2013, s. 517-526.

⁴ Szczegółowo na ten temat zob. m.in.: W. Materski, *Katyń. Od kłamstwa ku prawdzie*, Warszawa 2012, s. 145-152; J. Tebinka, *Dyplomacja brytyjska wobec sprawy katyńskiej w latach 1943-1945*, w: *Z dziejów Polski i emigracji 1939-1945*, red. M. Szczerbiński, T. Wolsza, Gorzów Wlkp. 2003, s. 453-471; B. Polak, M. Polak, *Londyńskie losy pomnika katyńskiego 1971-1976...*, dz. cyt., s. 517-526.

⁵ Zob. m.in. teksty: W. Wasilewska, *Mord w Katyniu*, w: *Prawda o Katyniu*, Nakładem Związku Patriotów Polskich w ZSRR, Moskwa 1944, s. 5-6. Tamże: J. Borejsza, *Śladami zbrodni*, s. 7-11; L. Bukojemski, *Katyń*, s. 12-14. W. Wasilewska pisała: „Po raz trzeci otwarły się katyńskie mogiły. Krzyczą, wołają na cały świat. Niemieckimi kulami w czaszkach, dokumentami, dowodami niezbitymi. O niemieckiej straszliwej zbrodni i o niemieckiej straszliwej podłości”. Wtórował jej płk (gen.) Leon Bukojemski: „Katyń... To jakiś koszmar. I to mieliby zrobić ci, którzy nam podawali dłoń w początkach 1939 r.? Ci, którzy dali nam broń w 1941 roku? Ci, którzy nas uzbroili od stóp do głów 1941 roku? [...] Tylko łapy zbrodniarzy, tylko umysł kształcony na hitlerowskich prowokacjach – mógł się

pięćdziesiątych stanowisko USA. Możliwe było to w realiach konfliktu koreańskiego (1950-1953), gdy żołnierze amerykańscy walczyli i ginęli w starciu z komunizmem. W 1951 r. Izba Reprezentantów Kongresu USA powołała do życia Komisję Śledczą do Zbadania Faktów, Dowodów i Okoliczności Mordu w Lesie Katyńskim⁶. Przesłuchano świadków, zgromadzono dowody rzeczowe. 11 marca 1952 r. Izba Reprezentantów większością głosów przyjęła rezolucję zezwalającą na prowadzenie dochodzenia także poza granicami USA. Przesłuchania przeprowadzono w Londynie i Frankfurcie nad Menem. M.in. zeznania złożyli generałowie: Władysław Anders, Tadeusz Bór-Komorowski, Zygmunt Bohusz-Szyszek i Marian Kukiel, Prezydent RP Edward Raczynski, Stanisław Mikołajczyk, Józef Mackiewicz, Ferdynand Goettel i Stanisław Swianiewicz, Józef Czapski, oficerowie niemieccy, czterech członków Międzynarodowej Komisji Lekarskiej z 1943 r. Protokoły z przesłuchań opublikował ostatnio Instytut Pamięci Narodowej⁷.

Po śmierci Stalina w 1953 r. w ZSRS do zbrodni nadal przyznać się nie chciano, a rządy państw zachodnich, podtrzymując mit o konieczności utrzymywania dobrych stosunków z dawnym sprzymierzeńcem, również wołały milczeć⁸. Nie chciano zauważyć ustaleń Komisji PCK, sprawozdania ambasadora brytyjskiego sir Owena O'Malleya dla premiera W. Churchilla, ustaleń Komisji Specjalnej Rządu RP i wspomnianej wyżej Komisji Kongresu Stanów Zjednoczonych.

W wołaniu o sprawiedliwość i prawdę nie ustawali jedynie Polacy na emigracji⁹. Ukazywały się dalsze opracowania w j. angielskim i innych, którymi zainteresowały się środowiska

---

posunąć do tego czynu". Teksty W. Wasilewskiej, J. Borejszy i L. Bukojemskiego przedrukowane w: *Sprawa polska 1944-1945. Wybór źródeł*, wstęp, wybór i opracowanie B. Polak, Koszalin 1995, s. 17-25. O represjach w PRL za głoszenie prawdy o Katyniu m.in. zob. M. Golon, *Kary za prawdę o zbrodni Stalina. Represje polskich władz bezpieczeństwa w okresie stalinowskim (1944-1956) wobec osób ujawniających ZSRR jako sprawców zbrodni katyńskiej w świetle inwentarza dokumentacji przechowanej w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej*, w: *Charków – Katyń – Twier – Bykownia. W 70. Rocznice zbrodni katyńskiej*, red. A. Kola, J. Szyling, Toruń 2011, s. 225-240 (tamże źródła i literatura); P. Gasztold-Señ, *Siła przeciw prawdzie. Represje aparatu bezpieczeństwa PRL wobec osób kwestionujących oficjalną wersję Zbrodni Katyńskiej*, w: *Zbrodnia Katyńska. W kregu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010, s. 132-170.

⁶ Szczegółowo na temat tzw. Komisji Maddena zob. m.in.: M. Zemla, *Zbrodnia Katyńska w świetle prac Kongresu Stanów Zjednoczonych Ameryki (1951-1952)*, Warszawa 2020; W. Wasilewski, *Kongres USA wobec Zbrodni Katyńskiej (1951-1952)*, w: *Zbrodnia Katyńska*, dz. cyt., s. 109-131; W. Wasilewski, *Komisja katyńska Kongresu USA (1951-1952)*, „Biuletyn IPN”, 2005, nr 5-6 (52-53), s. 71-84; *Katyń w dokumentach Kongresu USA. Izba Reprezentantów Kongresu Stanów Zjednoczonych*, oprac. Z. Peszkowski, S.Z. Zdrojewski, Pelplin-Warszawa-Londyn 2003. Raport Komisji Maddena zob.: *The Katyn Forest Massacre. Final Report of the Select Committee to Conduct an Investigation and Study of the Facts, Evidence, and Circumstances of the Katyn Massacre*, United States Government Printed Office, Washington 1952.

⁷ Biuletyn informacyjny nr 11 Polskiego Stowarzyszenia b. Sowieckich Więźniów Politycznych, 1954 r. (listopad). Zeznanie Prezesa Rady gen. W. Andersa, s. 6 i nast., fot.; *Mord w Lesie Katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską komisją Maddena w latach 1951-1952*, wstęp, wybór i oprac. W. Wasilewski, tłum. W.J. Popowski, t. 1, Warszawa 2017, t. 2, Warszawa 2018, t. 3, Warszawa 2020.

⁸ I. Jaźborowska, A. Jabłokow, J. Zoria, *Katyń. zbrodnia chroniona tajemnicą państwową*, Warszawa 1998; F. Kadell, *Kłamstwo katyńskie. Historia pewnej manipulacji. Fakty, dokumenty, świadkowie*, Wrocław 2008; *Rosja a Katyń*, Warszawa 2010.

⁹ Na ten temat zob. m.in.: *Kierownictwo obozu niepodległościowego na obczyźnie 1945-1990*, red. A. Szkuta, Londyn 1996; D. Zawodny, *Demaskowanie zbrodni katyńskiej*, w: *Akcja niepodległościowa na terenie międzynarodowym 1945-1990*, red. T. Piesakowski, Londyn 1999, s. 208-219; K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945-1990*, Warszawa 2003; *Zbrodnia Katyńska 1940. Poszukiwanie prawdy 1941-1946*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, M. Polak, Koszalin 2010; T. Wolsza, *Katyń to zawsze katy i katowani. W „polskim” Londynie o sowieckiej zbrodni w Katyniu (1940-1956)*, Warszawa 2008; tenże, *Sprawa wyjaśnienia Zbrodni Katyńskiej w działalności emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii w latach II wojny światowej i po jej*

przyjazne Polsce. W Londynie powstała specjalna komisja polsko-brytyjska, a przedstawiciele Izby Gmin i Izby Lordów poruszali tę sprawę kilkakrotnie, choć niestety bez skutku¹⁰.

Przedsięwzięcia podnoszące sprawę katyńską irytowały władze brytyjskie, bardzo wrażliwe na naciski sowieckie. Stało się tak m.in. po oświadczeniu gen. Władysława Andersa na konferencji prasowej 28 IV 1950 r., w 10-lecie zbrodni w londyńskim Westminster Hall i po wydaniu w języku angielskim numeru specjalnego „Orla Białego”, w którym dr Zdzisław Stahl określił zbrodnię katyńską jako akt ludobójstwa. Właśnie dr Z. Stahl opatrzył polskim komentarzem film „Katyń” produkcji Polskiego Stowarzyszenia b. Sowieckich Więźniów Politycznych, na podstawie dokumentalnych filmów niemieckiego i sowieckiego, uzupełnionych zdjęciami polskimi. Film po raz pierwszy pokazany został publicznie w 1953 r., a jego wersja w języku angielskim, z komentarzem N. Carrolla, w 1956 r., podczas pobytu Nikity Chruszczowa w Londynie.

Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych lawinowo rosła liczba informacji i upamiętnień katyńskich: publikacji, filmów, tablic pamiątkowych¹¹. 12 kwietnia 1970 r., w 30 rocznicę zbrodni, po raz ostatni o prawdę o Katyniu upomniał się gen. W. Anders. Odbyły się debaty parlamentarne oraz międzynarodowe konferencje prasowe z zamiarem poruszenia międzynarodowej opinii publicznej. Na wiosnę 1971 r., w pierw anonimowo, mjr R. Królikowski zgłosił projekt wzniesienia w Londynie pomnika ku czci ofiar Katynia¹².

Rok 1971 zapowiadał swego rodzaju przełom. Na łamach prasy brytyjskiej ukazały się artykuły na temat zbrodni katyńskiej, książka Louisa FitzGibbona¹³ i wywiady z nim, BBC2 emitowała natomiast film o Katyniu. Głos zabrali również posłowie Izby Gmin, z kolei 21 kwietnia w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego odbyła się międzynarodowa konferencja prasowa, a 7 czerwca w Izbie Lordów z inicjatywy lorda Vernona Barnby debata w sprawie katyńskiej. Głos zabrała też Polonia w USA, zwłaszcza Kongres Polonii Amerykańskiej, a także wiele organizacji polonijnych na całym świecie.

18 października 1971 r. wspomniana komisja polsko-brytyjska postanowiła przekształcić się w Komitet Budowy Pomnika Katyńskiego (Katyn Memorial Fund, dalej: KBPK) w Londynie. Na czele tego komitetu stanął przyjaciel Polski i Polaków lord Barnby; wiceprzewodniczącymi zostali: poseł Airey Neave i poseł sir Frederic Bennett. Do komitetu również (w różnych okresach) wchodził ze strony brytyjskiej: lord St. Oswald, lord George Brown, Winston Churchill MP, Edward du Cann, Toby Jessel MP, Raymond Fletcher MP, sir Malby Crofton, gen. sir Roy Bucher, sir John Sinclair i inni¹⁴.

zakończeniu (do połowy lat pięćdziesiątych), w: *Zbrodnia katyńska*, dz. cyt., s. 109-131; *Zbrodnia katyńska 1940. Dr Bronisław Kuśnierz o Katyniu*, wstęp M. Polak, oprac. B. Polak, M. Polak, tłum. z j. angielskiego A. Goluśnińska, Koszalin 2012; zob. też: AIPMS, Kol. 12/108. Opracowanie z 18 IV 1946 r.: *Masowe morderstwo polskich jeńców w Katyniu*.

¹⁰ Szczegółowo na ten temat: *O prawdę i sprawiedliwość. Pomnik Katyński w Londynie*, Komitet Redakcyjny: P. Hęciak, S. Grocholski (redaktor), S. Soboniewski (przewodniczący), Z. Szadkowski, S. Zadrozny, Stowarzyszenie Polskich Kombatantów – Gryf Publications Ltd., Londyn 1977, s. 17-19.

¹¹ Pojawiło się np. opracowanie francuskie Henriego de Montforta: *Le Massacre de Katyn. Crime Russe ou Crime Allemand?*, Paris 1966.

¹² Szczegółowo na ten temat prasa polska wydana na uchodźstwie; chronologia sprawy katyńskiej, w: *O prawdę i sprawiedliwość...*, dz. cyt., s. 11-18.

¹³ Zob. L. Fitzgibbon, *Katyn. A Crime without Parallel*, London 1971.

¹⁴ Tamże, s. 17-18. Por. K. Grodziska, *Polskie groby na cmentarzach Londynu*, Kraków 1995, s. 278-279; T. Korban, *Sprawa budowy pomnika katyńskiego w Londynie w latach 1971-1979 w świetle polskich i brytyjskich źródeł dyplomatycznych*, „Dzieje Najnowsze”, 2019, nr 4, s. 168.

Problemem była nie tylko kwestia zebrania środków finansowych na wybudowanie pomnika, ale również brak w Londynie terenu pozostającego na zasadzie pełnej własności w dyspozycji rządu RP na uchodźstwie. Polacy musieli zatem ubiegać się o zgodę na ulokowanie monumentu od władz Londynu¹⁵.

Patronat nad budową pomnika objęli: Prezydent RP na Uchodźstwie August Zaleski (później prezydent Stanisław Ostrowski), ambasador Edward Raczyński, gen. Stanisław Kopański, gen. Ludwik Żąbkowski, gen. Karol Ziemski, dr Zdzisław Stahl, prezes Alojzy Mazewski, mec. Stefan Korboński, prezes Stefan Kolańczyk. Zbiórka pieniędzy przyniosła kwotę ponad 10000 funtów zebranych w Wielkiej Brytanii i w świecie; konsulat amerykański zebrał 11000 funtów. Aktywny był także Komitet Katyński w Chicago¹⁶.

Sprawa pomnika tak dalece niepokoiła władze sowieckie, że z Moskwy do Londynu skierowano 15 kwietnia 1971 r. demarche do Ministra Spraw Zagranicznych Wielkiej Brytanii w związku: z „kampanią antyradziecką, wokół tzw. sprawy katyńskiej”, 8 września 1972 r. – demarche do ambasady brytyjskiej w Moskwie: *Wokół zamiaru budowy w Londynie Pomnika Ofiar Katynia* czy też 2 marca 1973 r. demarche do rządu brytyjskiego: „w związku z kampanią antyradziecką wokół wzniesienia tzw. Pomnika Ofiar Katynia”. Z działaniami sowieckimi można łączyć pogróżki i ataki propagandowe na osoby związane z komitetem katyńskim¹⁷.

Z czasem KBPK został rozszerzony i jego skład uległ niewielkim zmianom. Wiceprezesem, na miejsce posła A. Neave, został sir Frederic Bennett, a do komitetu weszli: lord G. Brown, sir Malby Crofton – przewodniczący Rady Miejskiej Kensingtonu, posłowie: Edward Du Cann, W. Churchill, Raymond Fletcher, James Spicer, Frank Tomney, Alan Williams oraz prezes SPK Zygmunt Szadkowski¹⁸.

Wsparciem dla inicjatywy upamiętnienia Polaków zamordowanych w Katyniu okazały się brytyjskie komentarze w związku z odtajnieniem przez brytyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych (Foreign and Commonwealth Office) raportu Owena O'Malleya, brytyjskiego ambasadora przy rządzie RP na uchodźstwie z 24 maja 1943 r., dowodzącego, że w 1943 r. Brytyjczycy mieli wystarczającą wiedzę o winie strony sowieckiej¹⁹.

Jedną z ważniejszych propozycji lokalizacji pomnika był plac przed kościołem św. Łukasza w Londynie, na co zgodę wyraziła Rada Miejska Kensington i Chelsea, zaprotestował jednak Kościół anglikański²⁰. Powołano się na dokument z 1864 r. stwierdzający, że w tym miejscu znajdował się cmentarz, zaś budowa nie powinna zakłócić spokoju zmarłym²¹. Uzasadnienie takie przedstawił londyński Trybunał Diecezjalny (London Consistory Court), a po odwołaniu – także kanclerz diecezji. Nie chcąc się wdawać w przewlekłe i kosztowne

¹⁵ J. Łojek, *Dzieje sprawy Katynia*, Białystok 1989, s. 62. Szerzej na temat starań Komitetu Budowy Pomnika w Londynie zob.: K. Grodziska, dz. cyt., s. 278-279; T. Korban, dz. cyt., s. 168-178.

¹⁶ Skład Komitetu zob.: *O prawdę i sprawiedliwość...*, dz. cyt., s. 32.

¹⁷ Zob. J.A. Maciejewski, *Wówczas nikt nie wyrzucał dyplomatów*, „Gazeta Polska Codziennie”, 14-15 IV 2018, s. 2.

¹⁸ *O prawdę i sprawiedliwość...*, dz. cyt., s. 31.

¹⁹ Szczegółowo na ten temat zob.: R. Siemianowski, *Wielka Brytania wobec sprawy katyńskiej za rządów Margaret Thatcher*, „Politeja”, 2014, nr 32, s. 369 i nast. Por. T. Korban, dz. cyt., s. 168.

²⁰ L. FitzGibbon, *The Katyn Memorial*, London 1977, s. 15-16.

²¹ T. Korban zwraca uwagę na jeszcze jedno uzasadnienie – że pomysł pomnika miał nie współgrać z „rolą pojedynczą” Kościoła. T. Korban, dz. cyt., s. 175.

spory sądowe, KBPK przyjął propozycję Rady Kensington, która zaproponowała miejsce na cmentarzu Gunnersbury w dzielnicy Acton, w południowo-zachodnim Londynie²². Na cmentarzu tym spoczywało wówczas wielu wybitnych Polaków, polityków i wojskowych, m.in. gen. Józef Haller, gen. Tadeusz Bór-Komorowski, gen. Karol Ziemski, prezes Tadeusz Bielecki. Nie ulega jednak wątpliwości – co wielokrotnie na łamach londyńskiego „Dziennika Polskiego” podkreślała red. Katarzyna Bzowska – iż Kościół anglikański został wciągnięty w sprawę za przyczyną zakulisowych rozgrywek politycznych.

7 marca 1973 r. sowiecki ambasador Michał Smirnowski w Foreign&Commonwealth Office (FCO) spotkał się z Alecem Douglas-Home, szefem brytyjskiej dyplomacji. Sowietki ambasador zarzucił mu, że inicjatywa postawienia pomnika katyńskiego to²³: „prowokacja reakcjonistów” i „wypaczanie najbardziej ewidentnych faktów historycznych w zaprzeczeniu do prawdziwych sprawców zbrodni, którymi byli nazistowscy rzeźnicy”, a przyzwolenie władz brytyjskich jest „sprzeczne z obietnicami co do działań na rzecz poprawy wzajemnych relacji”. Minister usiłował zbagatelizować problem, stwierdzając, że pomnik nie był inicjatywą władz centralnych, a kilku osób prywatnych, w którą rząd brytyjski nie ma prawa interweniować. Minister postulował sformułowanie postulatów sowieckich na piśmie, czego dyplomacja moskiewska unikała jak ognia, słusznie obawiając się pozostawienia namacalnych dowodów swoich działań.

Po przejęciu władzy przez laburzystów sowieckie postulaty znalazły większe zrozumienie, tym bardziej, iż do skarg sowieckich dołączył Artur Starewicz, ambasador PRL w Londynie. W piśmie z 20 II 1976 r. do Foreign Office ostrzegł, iż²⁴: „pomnik ma służyć zainicjowaniu uczuć antysowieckich wśród brytyjskiej opinii publicznej”. Burmistrz dzielnicy Kensington-Chelsea Bran Sundius-Smith, mimo nacisków, nie cofnął komitetowi fundacyjnemu pozwolenia na wzniesienie pomnika przy Gunnersbury Avenue, obok cmentarza komunalnego²⁵. Komitet fundacyjny zgodził się na przeprowadzenie uroczystości 18 września. Usunięto niestety informację o sprawcach zbrodni oraz na terenie jakiego państwa do niej doszło²⁶.

W lipcu 1976 r. na cmentarzu Kensington przy Gunnersbury Avenue położono kamień węgielny pod Pomnik Katyński, co przesądziło sprawę jego budowy. Wmurowano w kamień akt komitetu londyńskiego i list od Komisji Budowy Pomnika Kongresu Polonii Amerykańskiej w Chicago²⁷: „Pomnik ten ma być przypomnieniem, że sprawiedliwość musi być wymierzona, ażeby tysiące pomordowanych odzyskało w historii należne im miejsce – męczenników, którzy nie wyparli się wiary, ojczyzny i zasad”.

Nie ustawała natomiast polityczna wrzawa wokół pomnika. Ambasady ZSRS i PRL wystosowały protesty, zwracając uwagę na rok dokonania zbrodni – 1940 r., jednoznacznie

²² Zob. szczegółowo na temat walki Komitetu o pozyskanie odpowiedniej lokalizacji pomnika katyńskiego: L. FitzGibbon, *The Katyn Memorial*, dz. cyt., s. 14-18; T. Korban, dz. cyt., s. 169-178; E. Maresch, *Katyni 1940*, Warszawa 2014, s. 361-365; R. Siemianowski, dz. cyt., s. 371-372; J.K. Danel, *Orędownik niepodległości. Kazimierz Sabbat 1913-1989*, Kraków 2015, s. 471-472.

²³ Szczegółowo na ten temat: A. Krajewski, *Martwa cisza*, „Dziennik Gazeta Prawna”, 10-12 IV 2005, nr 69, s. 20-21; tenże, *Martwa cisza – historia Katynia utajniona*, „Gazeta Prawna”, <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/864597,martwa-cisza-historia-katynia-utajniona.html> (dostęp 15.01.2020).

²⁴ A. Krajewski, *Martwa cisza*, dz. cyt., s. 20.

²⁵ K. Grodziska, dz. cyt., s. 281.

²⁶ L. FitzGibbon, *The Katyn Memorial*, dz. cyt., s. 18-19.

²⁷ *O prawdę i sprawiedliwość...*, dz. cyt., s. 33.

wskazujący inspiratorów i wykonawców zbrodni. Jak przypomina red. K. Bzowska²⁸: „Kiedy do daty odsłonięcia pomnika 17 września 1976 r. było już blisko, rząd brytyjski [...] wydał decyzję, która zaskoczyła wszystkich – Foreign Office odmówił przysłania na uroczystość odsłonięcia i poświęcenia pomnika swych przedstawicieli”. Minister obrony socjalistycznego rządu Wielkiej Brytanii, Roy Mansson zgodził się na napis, w którym „Rosja” nie została w ogóle wymieniona.

W sobotę 18 września 1976 r. już od wczesnych godzin rannych na cmentarz Gunnersbury przybywały tłumy, oceniane przez policję na minimum 8 000 osób²⁹. Stanęły liczne poczty sztandarowe: wojskowe, kombatanckie, harcerskie, Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej, sokolstwa, górnicze, „Pogoni”. Ze sztandarem Legionu Polskiego przybyła delegacja Polaków z USA. W alei wiodącej do pomnika ustawiło się 50 historycznych pocztów sztandarowych wojsk lądowych, sił powietrznych i marynarki wojennej z lat 1939-1945, którymi dowodził por. dr Tadeusz Kryśka-Karski, w polskim przedwojennym mundurze oficerskim. Obok pocztów ustawiło się 120 delegacji z wieńcami³⁰.

Mimo nacisków politycznych, na uroczystość przybyło wielu niezawodnych brytyjskich przyjaciół Polaków, m.in. lord Barnby, lord St. Oswald, Louis Fitz-Gibbon, poseł Airey Neave (reprezentujący Margaret Thatcher), sir Keith Josef, poseł Winston Churchill – junior, poseł Scott (b. minister wojny), lord Shinwell, sir mjr Frederic Bennett, lord De L'Isle VC, John Biggs-Davison, Geoffrey Finsberg, Philip Goodhart, Maurice MacMillan, sir Brandon Rhys Williams, Harold Soref i James Spicer. Byli burmistrzowie Hounslow i Wellingborough oraz burmistrz Chelsea i Kensingtonu. Z wybitnych publicystów obecny był Bernard Levin. Wartę honorową przy pomniku pełnił – wraz z por. T. Kryską-Karskim – mjr rezerwy John Gouriet w galowym mundurze.

Uroczystość odsłonięcia pomnika katyńskiego na cmentarzu Gunnersbury rozpoczęła się o godzinie 10.55. Rozległy się dźwięki hymnu narodowego, który zaintonowali harcerze. Odśpiewali potem hymn brytyjski „God save the Queen”. Wszyscy stali na baczność, pochyliły się sztandary kombatanckie.

Gdy ucichł śpiew, Prezydent RP na Uchodźstwie dr Stanisław Ostrowski w asyście Stefana Soboniewskiego, prezesa Światowej Federacji SPK, zbliżył się do pomnika, gdzie oczekiwał lord Barnby, przewodniczący Komitetu Budowy. Lord Barnby rozpoczął³¹: „Ceremonia, której jesteśmy dzisiaj świadkami zasługuje na miano historycznej – bo upamiętnia ona zwycięstwo prawdy, a wzniesienie tego wspaniałego i dostojnego pomnika jest, wobec potomności, należytytm wreszcie hołdem, złożonym walecznym ofiarom najnikczemniejszej zbrodni”. Mówił także o trudnościach i przeciwnościach, na jakie Komitet Budowy pomnika napotykał przy realizacji tego zamierzenia. Przy okazji podziękował wszystkim, którzy przyczynili się do ukończenia tego dzieła. Wyraził przy tym nadzieję, że pomnik stanie się relikwią nie tylko dla rodzin pomordowanych, ale dla wszystkich Polaków z całego świata.

²⁸ „Dziennik Polski” z 29 lipca 1993 r., s. 8.

²⁹ Szczegółowo na ten temat: AIPMS Kol. 12/64. Odsłonięcie, poświęcenie Pomnika Katyńskiego 18 września 1976 r.

³⁰ Tamże. Por. L. FitzGibbon, *The Katyn Memorial*, dz. cyt., s. 22-23; K. Grodziska, dz. cyt., s. 282-283; *Dzień Katynia*, w: *O prawdę i sprawiedliwość...*, dz. cyt., s. 41 i nast.

³¹ L. FitzGibbon, *The Katyn Memorial*, dz. cyt., s. 23-24; *Dzień Katynia*, dz. cyt., s. 42.

Po lordzie Barnby zabrał głos Prezydent RP³²: „Jako Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej na wygnaniu przyjmuję w imieniu Narodu Polskiego w posiadanie i opiekę ten pomnik, jako świadectwo nieludzkiej zbrodni popełnionej w czasie drugiej wojny światowej na narodzie polskim”. Silne emocje wzbudziły też ostatnie zdania S. Ostrowskiego: „Patrząc na ten pomnik w żalobnym skupieniu, myśl naszą i uczucia pełne miłości kierujemy do lasu katyńskiego i do tych wszystkich nieznanych miejsc kaźni w Rosji, w których kości naszych rodaków, wymordowanych przez wschodnich barbarzyńców, nie przestają wołać o sprawiedliwość. To wołanie słyszy cały naród polski. Nie stłumi tego wołania upływ czasu. Słyszy to wołanie niepodległościowa emigracja polityczna i w obliczu tego oto pomnika-symbolu ślubuje, że nie ustanie w wysiłku, aby sprawcy strasznej zbrodni zostali napiętnowani i ukarani, aby sprawiedliwości dziejowej stało się zadość”.

Następnym mówcą po Prezydencie RP był lord St. Oswald, wiceprzewodniczący KBPK³³: „Należy wiedzieć i pamiętać, że od tej chwili począwszy, ten skrawek ziemi brytyjskiej, z momentem jej poświęcenia przez ks. Biskupa Rubina pozostanie po wsze czasy jednym z najświętszych, jednym z najbardziej czczonych, jednym z najważniejszych miejsc, które są dziedzictwem ziemi wysp brytyjskich, objętych wspianiałymi dziejami historii i przeznaczenia Europy”.

Po przemówieniach nastąpiło odsłonięcie pomnika. Stanisław Zadrożny w sprawozdaniu opublikowanym w „Orle Białym” znakomicie zarysował emocje tamtych chwil³⁴: „Odzywa się werbel żalobny, wygrywany przez Juliana Hanajdę, harcerza z hufca Szczecin. Prezes Z. Szadkowski i A. Treszka wprowadzili na najwyższy stopień, przed sam postument Panią Marię Chełmecką, wdowę po oficerze Wojska Polskiego, zamordowanym w Katyniu. P. Chełmecka dokonała aktu odsłonięcia pomnika. Ściągnęła flagę polską, a potem brytyjską, które dotychczas osłaniały obelisk. Odsłonił się w całej okazałości pomnik. Zabłysnął w słońcu czarny marmur obeliska. Ukazał się napis: «Katyń 1940». Nad tym napisem, w górę, znajduje się orzeł obramowany drutem kolczastym. Wielu zgromadzonych w tym momencie rozplakało się. Łzy spływają po twarzach. Nikt ich nie ukrywa. Bernard Levin, czołowy publicysta «Times'a» przyznał się że on też płakał. To było powszechne wzruszenie, udzieliło się wszystkim obecnym”.

Rozpoczęły się uroczystości religijne. U stóp obelisku stanęli kapłani różnych wyznań. Ks. bp W. Rubin odczytał modlitwę³⁵: „Pobłogosław Boże ten pomnik wzniesiony dla uczczenia pamięci polskich jeńców pomordowanych w Katyniu w 1940 roku. Są wśród nich nasi krewni, przyjaciele i koledzy a wszyscy polegli w służbie ojczyzny. Ich ofiarę zachowujemy głęboko w sercach, wierząc, że nie została złożona na darmo”. Po modlitwie ks. bp W. Rubin w asyście rektora Polskiej Misji Katolickiej, ks. prałata K. Zielińskiego i ks. prałata K. Sołowieja (naczelnego kapelana SPK) dokonał aktu poświęcenia pomnika katyńskiego.

Modlitwy odmówili także biskup Mateusz, ordynariusz Zagranicznego Polskiego Kościoła Prawosławnego, biskup dr Władysław Fierla, głowa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego na Obczyźnie, i prezes Związku Kombatantów-Żydów PSZ, dr Sz. Frisner. Religijną

³² AIPMS, A.48.z.IV/12, Przemówienie Prezydenta S. Ostrowskiego podczas uroczystości odsłonięcia Pomnika Katyńskiego na cmentarzu Gunnersbury w Londynie.

³³ *Dzień Katynia*, dz. cyt., s. 45-46. L. FitzGibbon, *The Katyn Memorial*, dz. cyt., Appendix II, s. 38-40.

³⁴ S. Zadrożny, *Wielki dzień*, „Orzeł Biały”, 1976, nr 10, s. 6.

³⁵ *Poświęcenie*, w: *O prawdę i sprawiedliwość...*, dz. cyt., s. 50; por. L. FitzGibbon, *The Katyn Memorial*, dz. cyt., s. 25-26.

część uroczystości zakończono odśpiewaniem hymnu „Boże, coś Polskę”. Nastąpiło składanie wieńców: pierwszy wieńiec złożył Prezydent RP na Uchodźstwie dr Stanisław Ostrowski, następnie delegacja Kongresu Polonii Amerykańskiej i gen. Zygmunt Szyszko-Bohusz. Wieńiec złożyła następnie delegacja b. więźniów sowieckich obozów jenieckich, którzy uniknęli masakry katyńskiej (m.in. gen. Jerzy Wołkowicki, gen. Marian Bolesławicz, mjr Józef Czapski i prof. Stanisław Swianiewicz). Wieńce złożyły też delegacje Czechów, Słowaków, Litwinów, Ukraińców, Łotyszów, Gruzinów, Węgrów oraz Ruchu Obrony Praw Człowieka w Rosji. Poseł Winston Churchill złożył wieńiec w imieniu swojej rodziny.

W ówczesnych relacjach o uroczystościach przebija się opinia, iż żadna polska manifestacja nie odbiła się tak donośnym echem w prasie londyńskiej i nigdy chyba jeszcze Polacy nie oglądali tylu tytułów i tekstów, które mogłyby wyjść spod piór brytyjskich publicystów. Część tych artykułów i opinii opublikowana została w cytowanym w tej pracy wydawnictwie okolicznościowym *O prawdę i sprawiedliwość* (1977), a także w „Orle Białym”, polskiej prasie codziennej i Radiu Wolna Europa.

Polscy komentatorzy zwrócili uwagę na czołowe angielskie tytuły prasowe, w których brytyjscy dziennikarze szeroko odnosili się do uroczystości odsłonięcia Pomnika Katyńskiego, często niezwykle krytycznie oceniając postawę władz brytyjskich. M.in. o wydarzeniu pisał Colin Smith z „The Observer” (19.09.1976 r.): „Hot words on a cold crime” (Gorące słowa o zbrodni z zimnym wyrachowaniem) – odwołując się do ataków sowieckich na radę miejską dzielnicy Chelsea i Kensingtonu. Smith dodał także, że rząd brytyjski gotów był ulec dyplomacji sowieckiej, zastraszony³⁶ „intensywną, paranoidalną kampanią protestacyjną władz sowieckich”.

W poniedziałek 20 września 1976 r. prasa brytyjska wróciła do sobotniej uroczystości na Gunnersbury. „Daily Mail” przytoczył opinię posła W. Churchilla³⁷: „Mój dziadek nigdy nie miał wątpliwości, że to zrobili Rosjanie”. Z kolei red. Godfrey Barker w „Daily Telegraph” piętnował rząd brytyjski za to, że nie przysłał na uroczystości swojego przedstawiciela³⁸.

W „The Guardian” z 20 września red. John Ezard w artykule pt. *Crosland zganiony w sprawie pomnika*, pisał o protestach, jakie stanowisko rządu brytyjskiego wywołało w kołach politycznych i w społeczeństwie. Odniósł się do oświadczenia Rady Miejskiej Kensingtonu i Chelsea, która ujawniła, że ambasady ZSRS i PRL wywierały silny nacisk, by nie dopuścić do wzniesienia tego pomnika. Rada oskarżyła min. Croslanda o³⁹ „przerazające tchórzostwo wobec dyplomatycznych nacisków”. Dalej Ezard podkreślił z uznaniem przyjazne reakcje społeczeństwa.

Ciekawą opinię aktora Michaela Bentina przywołała 24 września „Ealing Gazette”. Ostro skrytykował on własny rząd za bojkot uroczystości⁴⁰: „Kto rządzi u nas? – rząd brytyjski czy Sowiety? Byłem tam wraz z setkami Brytyjczyków, bośmy walczyli razem z Polakami. To wspaniali ludzie...”.

Także Radio Wolna Europa informowało o reakcjach społeczeństwa brytyjskiego i polskiego uchodźstwa. Niebawem przed pomnikiem katyńskim odbyła się jeszcze jedna

³⁶ *Poświęcenie*, dz. cyt., s. 50.

³⁷ „Defiant Major’s salute to the murdered 14.000”, „Daily Mail” z 20.09.1976 r.

³⁸ *Solidarność – oburzenie*, w: *O prawdę i sprawiedliwość...*, dz. cyt., s. 66.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże.

uroczystość. 11 listopada 1976 r. Prezydent RP na Uchodźstwie udekorował pomnik Srebrnym Krzyżem Virtuti Militari. Jak zapisano w zarządzeniu Prezydenta S. Ostrowskiego⁴¹: „W hołdzie ofierze życia Żołnierzy Polskich, zamordowanych w 1940 roku w Związku Sowieckich Republik, Pomnik ku Ich czci w Londynie – dekoruję Srebrnym Krzyżem Virtuti Militari”. Zarządzenie podpisał także Generalny Inspektor Sił Zbrojnych, gen. dyw. Zygmunt Szyszko-Bohusz. Był to efekt m.in. zabiegów gen. dyw. Stanisława Maczka, Kanclerza Kapituły Orderu Wojennego Virtuti Militari.

Na cmentarzu zgromadzili się uczestnicy Światowego Zjazdu Stowarzyszenia Polskich Kombatantów. Prezydent St. Ostrowski, zawieszając na cokole Order Virtuti Militari, powtórzył treść swego zarządzenia. Gen. Z. Bohusz-Szyszko rozrzucił ziemię z Warszawy na trawniku otaczającym pomnik. W chwili odsłonięcia pomnika na cmentarzu Gunnersbury zapadła decyzja, że każdego roku 17 września, w rocznicę napadu Związku Sowieckiego na Polskę, pod pomnikiem tym gromadzić się będą Polacy⁴².

Na właściwe oddanie honorów pamięci pomordowanych przez rząd brytyjski trzeba było poczekać do 15 września 1979 r., kiedy to w 40. rocznicę najazdu niemiecko-sowieckiego na Polskę i w 3. rocznicę odsłonięcia Pomnika Katyńskiego, wbrew sprzeciwom ze strony sowieckiej, rząd brytyjski po raz pierwszy był oficjalnie reprezentowany na uroczystościach przy pomniku⁴³. Przedstawicielem premier Margaret Thatcher był wiceminister Obrony do spraw Lotnictwa Geoffrey Pattie. Uroczystość usświetniła orkiestra pułku Queen’s Royal Irish Husars, która oprócz zwyczajowych melodii: marszów pułkowego i żałobnego (Chopina), *Last Post* i hymnów narodowych (brytyjskiego i polskiego) wzruszyła tysiączne tłumy Polaków odegraniem podczas składania wieńców dwóch polskich pieśni żołnierskich⁴⁴: *O mój rozmarynie* i *Rozkwitały pąki białych róż*. Obok Prezydenta RP na Uchodźstwie Edwarda Raczyńskiego obecni byli m.in.: lord Barnby i premier Kazimierz Sabbat, lord St. Oswald, Louis FitzGibbon, Zygmunt Szadkowski. Przemówienia wygłosili lord St. Oswald i prezes S. Soboniewski.

Długa i pokrętna była droga do prawdy o Katyniu i polskiej Golgocie Wschodu. Prawdę tę pisały i nadal piszą także pomniki katyńskie, milczący świadkowie zbrodni, pamięci i nadziei. Jak się okazuje, prawda o niewyobrażalnej zbrodni katyńskiej nie zawsze skutecznie „przebija się” do świadomości międzynarodowej. Katyń ciągle kładzie się cieniem na relacjach między Polską a Rosją. Wystarczy wspomnieć, że w styczniu 2020 r. Jewgienij Satonowski, jeden z czołowych politologów rosyjskich, w państwowej telewizji rosyjskiej pochwalił mord dokonany na polskich oficerach w Katyniu⁴⁵. Powody, dla których powstał tak piękny w swojej prostocie londyński pomnik, ciągle są aktualne...

⁴¹ AIPMS, A.48.z.IV/3. Zarządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Stanisława Ostrowskiego; M. Polak, *Stanisław Ostrowski – Prezydent RP w latach 1972-1979*, w: *Działalność niepodległościowa Prezydentów RP na Uchodźstwie 1939-1990*, red. B. Polak, M. Polak, Koszalin 2011, s. 125-126.

⁴² Szczegółowo na ten temat: przemówienie S. Soboniewskiego (*Tydzień katyński w Manchester*, w: *O prawdę i sprawiedliwość...*, dz. cyt., s. 78-79).

⁴³ Szerzej na temat udziału delegacji brytyjskiej na tej oraz kolejnych uroczystościach rocznicowych pisze R. Szmianowski, dz. cyt., s. 374-383

⁴⁴ *Wielka manifestacja przy Pomniku Katyńskim w Londynie*, „Orzeł Biały. Polska walcząca o wolność”, 1979, nr 182/1329, s. 1-2.

⁴⁵ Zob. B. Mańkowska, *Obrzydliwa gra Katyniem i Holokaustem*, „Gazeta Polska Codziennie”, 23 I 2020, s. 7.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie.

Opracowania

- Danel J.K., *Oredownnik niepodległości. Kazimierz Sabbat 1913-1989*, Kraków 2015, s. 471-472.
- Fitzgibbon L., *Katyn. A Crime without Parallel*, London 1971.
- Fitzgibbon L., *Katyn Memorial*, London 1977.
- Gasztold-Señ P., *Siła przeciw prawdzie. Represje aparatu bezpieczeństwa PRL wobec osób kwestionujących oficjalną wersję Zbrodni Katyńskiej*, w: *Zbrodnia Katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010, s. 132-170.
- Golon M., *Kary za prawdę o zbrodni Stalina. Represje polskich władz bezpieczeństwa w okresie stalinowskim (1944-1956) wobec osób ujawniających ZSRR jako sprawców zbrodni katyńskiej w świetle inwentarza dokumentacji przechowanej w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej*, w: *Charków – Katyń – Twier – Bykownia. W 70. Rocznice zbrodni katyńskiej*, red. A. Kola, J. Szyling, Toruń 2011, s. 225-240.
- Grodziska K., *Polskie groby na cmentarzach Londynu*, Kraków 1995.
- Jaźborowska I., Jabłokow A., Zoria J., *Katyń. Zbrodnia chroniona tajemnicą państwową*, Warszawa 1998.
- Kadell F., *Kłamstwo katyńskie. Historia pewnej manipulacji. Fakty, dokumenty, świadkowie*, Wrocław 2008.
- Kadell F., *Rosja a Katyń*, Warszawa 2010.
- Katyń w dokumentach Kongresu USA. Izba Reprezentantów Kongresu Stanów Zjednoczonych*, oprac. Z. Peszkowski, S.Z. Zdrojewski, Pelpin-Warszawa-Londyn 2003.
- Kierownictwo obozu niepodległościowego na obczyźnie 1945-1990*, red. A. Szkuta, Londyn 1996.
- Korban T., *Sprawa budowy pomnika katyńskiego w Londynie w latach 1971-1979 w świetle polskich i brytyjskich źródeł dyplomatycznych*, „Dzieje Najnowsze”, 2019, nr 4, s. 167-186.
- Krajewski A., *Martwa cisza*, „Dziennik Gazeta Prawna”, 10-12 IV 2005, nr 69, s. 20-21.
- Krajewski A., *Martwa cisza – historia Katynia utajniona*, „Gazeta Prawna”, <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/864597,martwa-cisza-historia-katynia-utajniona.html> (dostęp 15.01.2020).
- Łojek J., *Dzieje sprawy Katynia*, Białystok 1989.
- Maciejewski J.A., *Wówczas nikt nie wyrzucał dyplomatów*, „Gazeta Polska Codziennie”, 14-15 IV 2018, s. 2.
- Mańkowska B., *Obrzydliwa gra Katyniem i Holokaustem*, „Gazeta Polska Codziennie”, 23 I 2020, s. 7.
- Maresch E., *Katyń 1940*, Warszawa 2014.
- Materski W., *Katyń. Od kłamstwa ku prawdzie*, Warszawa 2012.
- Montfort H., *Le Massacre de Katyn. Crime Russe ou Crime Allemand?*, Paris 1966.
- Mord w Lesie Katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską komisją Maddena w latach 1951-1952*, wstęp, wybór i oprac. W. Wasilewski, tłum. W.J. Popowski, t. 1, Warszawa 2017, t. 2, Warszawa 2018.

- O prawdę i sprawiedliwość. Pomnik Katyński w Londynie*, Komitet redakcyjny: P. Hęciak, S. Grocholski (redaktor), S. Soboniewski (przewodniczący), Z. Szadkowski, S. Zadrozny, SPK – Gryf Publications Ltd., Londyn 1977.
- Polak B., Polak M., *Londyńskie losy pomnika katyńskiego 1971-1976*, w: *Spoleczeństwo – wojsko – polityka. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Adamowi Czesławowi Dobrońskiemu z okazji 70 urodzin*, red. naukowa M. Dajnowicz, A. Miodowski, T. Wesołowski, Białystok 2013, s. 517-526.
- Polak M., *Stanisław Ostrowski – Prezydent RP w latach 1972-1979*, w: *Działalność niepodległościowa Prezydentów RP na Uchodźstwie 1939-1990*. red. naukowa B. Polak, M. Polak, Koszalin 2011, s. 125-126.
- Prawda o Katyniu*, Nakładem Związku Patriotów Polskich w ZSRR, Moskwa 1944.
- Siemianowski R., *Wielka Brytania wobec sprawy katyńskiej za rządów Margaret Thatcher*, „Politeja”, 2014, nr 32, s. 365-384.
- Sprawa polska 1944-1945. Wybór źródeł*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, Koszalin 1995.
- Tarka K., *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945-1990*, Warszawa 2003.
- Tebinka J., *Dyplomacja brytyjska wobec sprawy katyńskiej w latach 1943-1945*, w: *Z dziejów Polski i emigracji 1939-1945*, red. M. Szczerbiński, T. Wolsza, Gorzów Wlkp. 2003, s. 453-471.
- The Katyn Forest Massacre. Final Report of the Select Committee to Conduct an Investigation and Study of the Facts, Evidence, and Circumstances of the Katyn Massacre*, US Government Printed Office, Washington 1952.
- Wasilewski W., *Kongres USA wobec Zbrodni Katyńskiej (1951-1952)*, w: *Zbrodnia Katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010, s. 109-131.
- Wasilewski W., *Komisja katyńska Kongresu USA (1951-1952)*, „Biuletyn IPN”, 2005, nr 5-6 (52-53), s. 71–84.
- Wielka manifestacja przy Pomniku Katyńskim w Londynie*, „Orzeł Biały. Polska walcząca o wolność”, 1979, nr 182/1329, s. 1-2.
- Wolsza T., *Katyn to już na zawsze katy i katowani. W „polskim Londynie” o sowieckiej zbrodni w Katyniu (1940-1956)*, Warszawa 2008.
- Wolsza T., *Sprawa wyjaśnienia Zbrodni Katyńskiej w działalności emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu (do połowy lat pięćdziesiątych)*, w: *Zbrodnia katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010, s. 109-131.
- Zadrozny S., *Wielki dzień*, „Orzeł Biały”, 1976, nr 10, s. 6.
- Zawodny D., *Demaskowanie zbrodni katyńskiej*, w: *Akcja niepodległościowa na terenie międzynarodowym 1945-1990*, red. T. Piesakowski, Londyn 1999, s. 208-219.
- Zbrodnia katyńska 1940. Dr Bronisław Kuśnierz o Katyniu*, oprac. B. Polak, M. Polak, tłum. z j. angielskiego A. Golusińska, Koszalin 2012.
- Zbrodnia Katyńska 1940. Poszukiwanie prawdy 1941-1946*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, M. Polak, Koszalin 2010.
- Zbrodnia Katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010.
- Zemla M., *Zbrodnia Katyńska w świetle prac Kongresu Stanów Zjednoczonych Ameryki (1951-1952)*, Warszawa 2020.